MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri

Gürsoy Şahin (*)

Tarihî süreç içerisinde Orta Asya'da millî kimliği, Ön Asya'da ise dinî kimliği şekillenen Türk milletinin, bu millî ve dinî kimliğini, bilim ve fen ile birleştirme çabalarının da yine erken dönemlerden itibaren devam ettiği görülmektedir. Yeniçağlarda Avrupa devletleri ve Hıristiyan dünyası; coğrafî keşifler, Rönesans hareketleri ve Aydınlanma dönemiyle birlikte, bilim ve teknikte ileri bir noktaya ulaşmanın temellerini atmışlardır. Buna karşın, İslam kültür ve medeniyetinin Batı ile ilişkilerini şekillendiren Osmanlı Devleti, bu değişim sürecini yakalayabilmek için çeşitli alanlarda yenilikler yapmış, ancak zamanın ruhuna ve değişimin hızına maalesef ayak uyduramamıştır. Keza yapılan yenilikler de alan olarak askerî teknoloji gibi dar bir alana sıkışmış, bu sebeple sorunların üstesinden kolaylıkla gelinememiştir.

Osmanlı'nın XVII. yüzyılda başlayan Batı'ya açılma gayretleri XVIII. yüzyılda Paris, Londra, Berlin, Viyana ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde sürekli elçiliklerinin kurulmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır [1]. Osmanlı yenileşme süreci içerisinde Tanzimat Fermanı ve Meşrutiyet hareketleri, zihniyet değişikliği çabalarının en önemli aşamalarındandır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemi, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla bir siyasî bilimler veya *"siyaset laboratuarı"* olarak kabul edilmektedir [2]. Günümüzde içinde bulunduğumuz siyasî ve sosyal şartlar büyük oranda söz konusu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Bu bakımdan II. Meşrutiyetin iyi bilinmesi Cumhuriyet döneminin siyasî, sosyal ve kültürel yapısının anlaşılması açı-

(*) Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

1 Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3, (Jul., 1972), s. 252-253.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi)*, C. I, 2. baskı, İstanbul 1998, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sından son derece önem arz etmektedir.

I) Osmanlı'da Modernleşme Çabaları

Dünya denilen coğrafyanın tarihin hiçbir döneminde çok büyük olmadığını, farklı milletlerin özellikle de Akdeniz dünyası tabir edilen bölgenin insanlarının birbirleriyle sürekli bir iletişim ve etkileşim içinde olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin de Batı kültürüyle ilişkilerini tarihin her döneminde sürdürdüğünü belirtmek gerekmektedir[3]. Ancak Osmanlı kültürünün Batı kültüründen üstün olması, Avrupa'nın model olarak değerlendirilmesi veya bu kültürün derinlemesine tanınma ihtiyacını zorunlu kılmamıştır. Yeniçağlarda bu görüş ve psikolojiyi anlamak mümkündür. Ancak zamanla şartlar değişmeye ve Osmanlı da değişen dünyaya ayak uydurmakta gecikmeye başlamıştır. Ya da bir başka deyişle Osmanlı'nın ayak uydurma çabalarına karşı Avrupa oldukça hızlı bir değişim süreci yaşamıştır.

Bahsedilen bakış açısı çerçevesinde Osmanlı'nın, içinde bulunduğu olumsuz durumun çözümü yine iç sebeplerde ve dinamiklerde aranmıştır. Süreç içerisinde birçok yenilik yapılmasına karşın Osmanlı'nın geleneksel bakış acısını ve politik yapısını değiştirmediği veya değiştiremediğini görmekteyiz[4]. Mesela İslam dininin ve peygamberinin kabul ettiği ve değer yüklediği İncil'i Müslümanlar uzunca bir süre Türkçe'ye çevirmemiş, buna karşılık Hıristiyanlar aslında kendi kutsal kitaplarının ve öğretilerinin kabul etmediği Kuran-ı Kerim'i dillerine çevirmeyi ihmal etmemişlerdir[5]. Bu bakış açısında Osmanlı'nın siyasî ve askerî üstünlüğün yanında dinî algısının da büyük payı bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim'e (1761-1808) kadar geçen dönemde yaşanılan olumsuzlukların çözümünde genel olarak eskiye dönme yani Kanuni devrini ideal model alma eğilimi görülmektedir. Bu anlayış III. Selim'den itibaren sunulan ıslahat raporlarında değişmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı kabullenilmiş ve sorunun çözümü olarak iki alternatif ortaya çıkmıştır. Bu seçeneklerden birisi "*kanûn-ı kadîmin*" ihmal edilmemesi yani Kanuni devri şartlarına ya da evvelden olagelene dönmek şeklinde özetlenebilecek gelenekçi görüşler, diğeri de dönemin şartlarına göre tavır alınmasını savunan yenilikçi görüşlerdir.

Osmanlı tarihine bakıldığında bu düşüncelerden kaynağını alan müca-

---

[3] Şerif Mardin, "Batıcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 245.

[4] K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 257.

[5] Dündar Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 452.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dele veya çekişmelerin tarihinin XVII. yüzyıla kadar dayandığı söylenebilir. Fakat bu dönemlerde genel zihniyet, geleneğin devam ettirilmesiyle mevcut sorunların çözülebileceğidir. Bu anlayışın bir yansıması olarak Osmanlı Devleti, uzunca bir süre geçici diplomasi uygulamayı üstünlüğünün başlıca belirtisi saymış, Batı'nın görüş ve düşüncelerini öğrenme gibi kaygılar hissedilmemiş, Avrupa devletleri nezdinde sürekli diplomasi temsilcisi bulundurma gereği duyulmamıştır. Hatta Osmanlılar, kendi ülkesinde bulunan sürekli elçileri birer rehin ve elçilik bulundurma işini de yabancı devletlere verilen birer imtiyaz olarak görmüştür[6].

XVIII. yüzyıldan itibaren gündeme gelmeye başlayan ve Tanzimat dönemi ile iyice kabul edilen Batı medeniyetinin detaylı olarak tanınması gerektiği ile ilgili yenilikçi görüşler karşısında gelenekçi görüşün eskisi kadar güçlü olmasa da varlığını devam ettirdiğini belirtmek gerekmektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise artık Kanuni dönemine dönme anlayışı yerine Batı'nın örnek alınması gereğinin ve ihtiyacının ağırlığı iyice hissedilmeye başlanmıştır. Yani Osmanlı yöneticileri devletin işleyiş olarak Batı'dan geri kaldığını, ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kabullenmeye başlayacaktır. Zaten bu döneme kadar Osmanlı'nın Avrupa şehirlerine sürekli elçilikler kurmadığını bunun yerine geçici elçilerle ilişkilerin yürütüldüğünü görmekteyiz.

Bu süreç içerisinde artık Avrupa, Osmanlı aydınlarının ve resmî görevlilerin gidip gelmeye başladığı bir coğrafya olmuştur. Bu adımlarla birlikte Batı daha yakından tanınmaya başlanacaktır. Avrupa'ya giden Osmanlıların ilk dikkatlerini çeken mekânların şehirler olduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerin düzeni, insanların içinde bulunduğu rahat ortam Avrupa kültürünün, Osmanlı aydınları arasında farklı bir gözle değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı aydını için Batı, özgürlüğün, rahat hayatın, estetiğin, güzelliğin ve sanatın bir arada bulunduğu mekânlar olarak algılanmıştır[7]. Avrupa'yı gözlemleyen aydınların kendi ülkeleriyle Avrupa'yı karşılaştırma eğilimi içine girdikleri görülmektedir ki bu karşılaştırma sonucunda kendi ülkeleri onlar için bir hayal kırıklığı oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde mevcut fikir akımlarını bir tarafta "*Batıcı, modernleştirici, reformcu ve laikler*" diğer tarafta "*İslâmcı, gelenekçi ve muhafazakârlar*" olmak üzere farklı konumlarda gören araştırmalar mevcut-

---

[6] Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1992, s. 14; keza Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Sefaret Güzergâhları", *Toplumsal Tarih*, C. V, s. 27, (Mart 1996), s. 54.

[7] Niyazi Berkes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 252.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tur[8]. Ancak kanaatimizce söz konusu dönemde tonları farklı olmakla birlikte genel olarak *"gelenekçiler"* ve *"yenilikçiler"* arasındaki bir çekişme söz konusudur. Bu noktada önemli bir tartışmadan söz etmek gerekir. Modernleşmenin araçlarının Batı'dan alınacağı hususunda hemen herkes hemfikirdir. Ancak Batı medeniyetinden faydalı olan şeyler ve teknoloji alınıp, İslam medeniyetine ilave mi edilecek, yoksa Batı medeniyeti tamamen mi ithal edilecektir? Esas tartışma burada çıkmaktadır ve bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır[9]. Fakat konumuzun esası bu olmadığı için bu tartışmaya ayrıntılı olarak değinmeyeceğiz.

Bu bakış açısı içerisinde tarihten gelen siyasi, sosyal, kültürel etkiler bu dönemlerde Osmanlı aydınının özellikle Fransa'ya yönelmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti, ilk dönemlerde 1789 Fransız İhtilali ve sonra yayınlanan İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesine ve bunların bir sonucu olarak görülebilecek Fransız pozitivizmine karşı ilgisiz kalmıştır. Ancak zamanla tüm dünyayı saran ve sarsan bu gelişmelere duyarsız kalamayacağını anlamış, en azından ihtilalin fikrî yönünü araştırmak gereğini hissetmiştir[10]. Bu sayede Fransa'ya ve araştırmamızın odak noktasını oluşturan Fransız pozitivizmine olan ilgi artmaya başlayacaktır. Peki pozitivizm (olguculuk) ne demektir ve gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı toplumdan ne kadar etkili olmuştur?

II) Genel Olarak Pozitivizmin Anlamı

Farklı bilim disiplinlerinde farklı tanımları yapılan pozitivizmin, terim olarak Alman ve Fransız dillerinde birbirinden bağımsız olarak 1830'lu yıllarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır[11]. Pozitivizm; genel olarak müspet ilimlere dayanan ve metafizik aleyhtarı bir felsefî akım olarak değerlendiril-

---

8 Bayram Ali Çetinkaya, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C. 6, Sayı 2, s. 65.

9 Bu konulardaki tartışmalarla ilgili bkz. N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 251 vd. keza bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri", *Türkler*, C. XVII, (edt. H.C.Güzel-K.Çiçek-S.Koca), Ankara 2002, s. 798 vd.; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981?, s. 360.

10 Dönemin Reisülküttabı Ahmet Atıf Efendi, 1798 yılında *"Muvazene-i Politikiye"* adlı bir rapor hazırlamıştır. Ahmet Atıf Efendi raporunda Fransız düşünürleri eleştirmekte, Osmanlı Devleti'nin Fransızlara karşı Avrupalı devletlerle ittifaklar yapması gerektiğinden bahsetmekteydi. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. III, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), İstanbul 1994, s. 1645; ayrıca bkz. M. Orhan Okay, *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul 1969, s. 18.

11 Nusret Hızır, "Kavram İncelemeleri: Pozitivizme Adı Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1, C. 5, 1947, s. 393-396; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. baskı, Ankara 1992, s. 13 vd.; keza bkz. Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İstanbul 2001, s. 453 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mektedir. Bilimin endüstriye uygulandığı Endüstri Devrimi ile 1789 Fransız Devriminin teorik ürünü olarak da değerlendirilebilecek pozitivizm, varsayımlara değil olgulara dayanmaktadır[12]. Bilimsel bilgi için herkese göre aynı olmayan öznel yöntem yerine, tamamen rasyonel, sınırları, bütünlüğü ve ilişkileri tartışma götürmeyecek nesnel yöntem konulmalıdır[13]. Keza bu akım, dinsel kısıtlamaları kabul etmemekte, yönetimde aklı ve nesnel prensipleri ön plana almakta, ihtilalciliği reddetmekte ve topluma yön verecek kesimler olarak uzmanlar veya seçkinler sınıfının ön planda ve toplumu yönlendirici olmasını benimsemektedir[14].

Pozitivizm; gerçek bilginin önermelerini, insana gerçekten verilmiş olana dayandırmaya çalışmaktadır. Bununla felsefenin metafizikten yani incelenemeyen düşüncelerden kurtaracağına inanılmaktaydı[15]. Çünkü bu akıma göre; gözle görülenin sınırları dışına çıkmak imkânsızdır. Pozitivizmde insan ve insan aklını tanrılaştırma eğilimi de söz konusu olup[16], bilgi; "*müşahede, idrak ve tecrübe*"den oluşmaktadır[17]. İlerlemede şahıs veya siyasal rejim değişiklikleri yerine toplumsal değişime ve gelişmeye önem verilmekte, toplumun ihtilale gerek kalmadan "*düzen ve ilerleme-intizam ve terakki*" prensibi ile şekillendirilebileceğini ifade edilmektedir[18]. Bu yönüyle pozitivizmi, sosyolojinin ortaya çıkmasıyla bilimleri yeniden düzenlemek ve toplumu yeniden örgütlemek için başlatılan bir girişim olarak görmek de mümkündür[19].

Pozitivist anlayışı; "*tecrübe, müşahede ve objektiflik*" olarak formülüze etmek de mümkündür. Yalnızca tecrübe edilen şeylerin gerçek olduğu, bu

---

12 İsmet Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", *İstanbul Ticaret*, Yıl: 23, S. 1166, (31.07.1981), s. 2; Fransız pozitivizminin sloganı "*doğal olmayanın karşısında doğal olana yönelmek, onun bilgisiyle yetinmek, despotik, köleci, özgürlük karşıtı, irrasyonel durum ve uygulamalar karşısında rasyonel olanın yanında olmak ve onu yaşama geçirmek*" olmuştur. bkz. D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453.

13 Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, (Türkçesi, Erkan Ataçay), İstanbul 2001, s. 14.

14 Sina Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", *Türkiye Tarihi*, C. III, (yayın yönetmeni, Sina Akşin), Cem Yay., 5. baskı, İstanbul 1997, s. 357; A. Rıza bu konudaki fikirleri ile daha geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, 6. baskı, İstanbul 1999, s. 180.

15 Bilgi nazariyesi olarak idealizm ile pozitivizm arasında bir yakınlığın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun açıklaması olarak da N. Hızır, iki türlü pozitivizm bulunmasını, bunların da A. Comte'unki gibi fizik, diğeri de Ernst Mach'ınki gibi psikolojik pozitivizm olduğunu, dolayısıyla idealizmle yakınlığı olan pozitivizmin, psikolojik pozitivizm olduğunu ifade etmektedir. Bkz. N. Hızır, "Pozitivizme Adı Üzerine", s. 393-394.

16 Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 215; Hikmet Altuğ, "Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III*, İstanbul 1988, s. 42-43.

17 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 194.

18 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356-357; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), 2. baskı, Ankara 1984, s. 196; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

19 A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 14.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

asrın, tecrübe asrı olduğu kabul edilir. Gerçekler de ancak tecrübe ile anlaşılır[20]. Müşahede ve tecrübe edilmeyen şey hayalden başka bir şey değildir. A. Comte'un tasnifine göre insan zihni tarihsel süreç içerisinde gerçeği algılamada *"teolojik, metafizik ve pozitivist"* evreler olmak üzere birbirinden farklı üç dönem geçirmiştir[21]. Metafizik de insanlığın, ilmin gerçeklerini bilmedikleri devirlere ait bir *"vehim ve hayal"* dir[22]. Bu şekilde metafiziğin imkânsızlığını savunan pozitivizm; geniş anlamıyla sadece tabiatı değil, aynı zamanda tarih ve toplumu, bunların gelişimlerini belirleyen kanunları ortaya çıkarmak amacıyla, bilimsel modelleri uygulayarak açıklamayı gözeten entelektüel bir akım olarak da tanımlanabilir[23].

Pozitivizmin ilk temsilcisi Saint Simon (1760-1825) kabul edilmekle birlikte bu akımın asıl kurucusu Auguste Comte (1798-1857) olmuştur[24]. A. Comte'un yaptığı çalışmalardan beklediği şey *"mantıksal düzelme ve sosyal kazanç"* olarak özetlenebilir. A. Comte'a göre pozitivizm kısaca; *"ilkesi sevgi, temeli düzen ve amacı ilerleme"* dir[25]. Comte'un takipçileri arasına Tyndall, H. Taine, E. Renan, Litré, Claude Bernard, Herbert Spencer (1820-1903), Stuart Mill, Lewes, Diderot, D'Alembert ve De La Mettrie gibi isimler gelmektedir[26]. Adı geçen pozitivistlerin de yapmak istedikleri şey geleneksel zihniyeti yıkıp yerine pozitif ilimlere dayanan müşahede ve tecrübeye dayanan gerçekleri ortaya koymaktır[27].

Pozitivizm ortaya çıktığı 1830'lu yıllardan itibaren eleştirilmeye de başlanmış, 1860'larda Almanya kaynaklı Yeni Kantçılar, Yeni Hegelciler, Frankfurt ekolü temsilcileri ve teologlar tarafından eleştirilmiştir[28]. XX. yüz-

---

20 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 17, 187-188.

21 Bkz. A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 31 vd.; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 152; A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 6. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 235; Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 363; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

22 Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme (Pozitivizm ve Materyalizm)", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I, (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 211.

23 Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", *İnsan*, (Fikir ve Sanat Mecmuası), Sayı 11, 08 Nisan 1939, Yıl: 1, s. 849; Erik-Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İstanbul 2001, s. 54.

24 Saint Simon'un A. Comte'un hocası olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla daha fazla bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon, İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, (yay.haz. Mahmut Ali Meriç), 4. baskı, İstanbul 2000, s. 78 vd, 87-92; A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. s. 234; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453.

25 A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 16, 25.

26 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 849; keza M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 187; O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 211.

27 Bu konuyla ilgili bkz. M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 190.

28 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 455.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yılın başlarında bir taraftan Kant İdealizminin, diğer taraftan metafiziğin canlanması, pozitivizmin gözden düşmesine sebep olmuştur. Ancak az da olsa pozitivizmin canlandırılmaya veya yeni yorumlar yapılmaya çalışıldığı görülecektir[29]. Peki pozitivizm Osmanlı aydınları arasında yayılmış mıdır? Yayıldıysa bunda etkili olan unsurlar nelerdir?

III) Tercüme Eserlerin Osmanlı Pozitivizmine Katkıları

Pozitivist anlayış, Türk toplumu arasında çeşitli şekillerde yayılma imkânı bulmuştur. Bu yayılmada okullarda okutulmaya başlanılan pozitif bilim dersleri, Fransızca öğretim yapılan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim kurumlarına gelen yabancı uzmanlar ve bazı dernek ve cemiyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Bu akımın Türkiye'ye aktarımında bir diğer önemli unsur ise tercüme eserlerdir. Farklı kültürlerin birbirini tanımasında ve kültür aktarımlarında çeviri eserlerin önemli bir yeri olduğunu peşinen ifade etmek gerekmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti için Batılılaşma hareketleriyle doğrudan ilgili olarak tercüme faaliyetlerinin var olduğu ifade edilebilir. Türkler için Batılılaşmanın, bir diğer noktası da Batı'nın eserlerini çevirme ve mevcut bilgiye ulaşmadır. Türkiye'nin Batıya yönelmesinin derecesi ve rolü ise çeviri stratejilerini belirlemiştir[30]. Meşrutiyete giden süreçte Osmanlı Devlet adamlarının da tercüme eserler hususunda teşvik edici oldukları görülmektedir[31]. Batı'dan edebiyat alanında yapılmaya başlanan tercüme eserlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülecektir. Dolayısıyla Osmanlı aydınında pozitivist anlayışın, felsefî bir yol ile olmayıp daha çok söz konusu edebiyat akımları ile yayılma imkânı bulduğu belirtilmelidir[32].

Tanzimat döneminde sistemli bir şekilde başlayan modernleşme çabaları, Batı'dan teknikle ilgili eserlerin tercümesini hızlandırmıştır. Ancak söz konusu dönemlerde ilmin felsefesinin ikinci planda kaldığı ifade edilmelidir. Osmanlı tarihinde mühendishanenin kurulmasından sonra Türkiye'de Batı matematiği ile ilgilenen ve tercümelerini gördüğümüz önemli kişiler arasında Hoca İshak (ö. 1826?), Vidinli Tevfik Paşa (1832-1893), Tamanlı

---

29 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 849; yine bu konuda bkz. E. Von Aster, "Yeni – Pozitivizm", (çev. Ziyaettin Fahri), *İş* (Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyet Mecmuası (İş ve Düşünce)), S. 11-12, Defter, 3-4, C. 3, İstanbul 1937, s. 71-74; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 454-455.

30 Özlem Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İstanbul 2001, s. 511.

31 Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul 1998, s. 149; Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 447; yine bu konuda bkz. Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 3, İstanbul, s. 453-479.

32 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

büyük Hüseyin Rıfkı Efendi (ö.1816), Emin Paşa ve Salih Zeki (1864-1921) gibi isimler bulunmaktadır[33]. Ancak bu isimlerin çeşitli eserleri tercüme etmekten pek de ileri gidemedikleri anlaşılmaktadır. Tanzimat döneminde teknikte ve fende Batı, ilim ve felsefede İslam kültürü dayanak noktası alınmaktaydı. Edebiyatta da aynı ikiliğin var olduğu görülmektedir. Ancak edebiyatçıların bu konuda bir adım atarak, bilginin ve toplumsal düzenin kaynağını bilimde arama anlamında pozitivizme yöneldikleri de görülmektedir. Özellikle H. Taine aracılığıyla artmaya başlanan pozitivist eğilim, Ahmed Şuayp'ın (1876-1910) makaleleri ile edebiyatı aşarak felsefeye girmeye başlamıştır[34].

Pozitivist düşüncenin Türkiye'ye girmesinde Fransızca'dan tercüme edilen eserlerin önemli rollerinin olduğunu da ifade etmek gerekir. Fakat ilk dönemlerde tercüme edilen eserler, pozitivist düşünürlerin eserlerinin bütünüyle çevirisi şeklinde olmayıp çeşitli konulardaki görüşlerinin aktarılması şeklinde olmuştur[35]. Bu dönemlerin önemli mütercimlerinden birisi pozitivizmi Türkiye'ye ilk olarak getiren ve tanıtan kişi olan Beşir Fuad (1852-1887)'dır[36]. O, Victor Hugo, Emile Zola ve diğer bazı yazarlardan çeviriler yapmıştır[37].

Osmanlı tarihinde Batılılaşmayı ve Batı düşüncesinin Osmanlı topraklarında yayılmasını hedefleyen ilk tercüme çabasının 1850 yılında Osmanlı vatandaşı bir Ermeni tarafından Fransızca'dan Türkçeye çevrilen bir "*Yunan Felsefe Tarihi*"nin tercümesi olduğu anlaşılmaktadır[38]. Bu anlamda ilk ciddi çeviri çalışmaları ise 1859 yılında Berlin'den dönen Münif Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) himayesinde 1849 yılının başlarında Paris'e giden ve 1854 yılında dönen İbrahim Şinasi (1826-1871) tarafından başlatılmıştır.

Münif Paşa, Fransız devriminin fikir babalarından olan Fontenelle, Fénolen ve Voltaire'den çevirdiği diyalogları "*Muhaverat-ı Hikemiye*" adıyla yayınlamış, aynı yıl Şinasi de Fransız Lamartin, La Fontaine, Racine ve Gilbert'ten çevirdiği şiirler ile Telemaque'dan şiire çevirdiği bir parçayı "*Tercüme-i Manzume*" adıyla yayınlamıştır[39]. Münif Paşa, kurduğu "*Cemiyet-i*

---

[33] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 6. basım, İstanbul 1999, s. 228; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 359 vd.

[34] H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850; B.A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 71.

[35] M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

[36] M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 217.

[37] Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 57-58.

[38] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (çevirenler, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), (yay.haz. Ömer Laçiner), İstanbul 2004, s. 262.

[39] D. Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", s. 452; keza Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 263-264; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C. 1, İstanbul 2001, s. 42-53.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İlmiye-i Osmaniye'''de çıkardığı dergi ile Fransız pozitivizminin sözcülüğünü yapmaktaydı[40]. Keza Şinasi, dönemin pozitivist filozoflarından Ernest Renan ve Emilé Littré ile dostluk kurmuş ve bunlardan ve onlar aracılığıyla Comte'den etkilenmiştir. Şinasi'ye göre medeniyetin esası akıldır. Din ve aklın verdiği sonuçlar birbirine eşit olup sadece söyleyenleri farklıdır. İnsana şeref veren sadece akıl ve bilgidir[41]. 1862 yılında bu kez Münif ve Yusuf Kâmil Paşa'lar yeni bir çeviri işine girişirler. Bu iki paşanın da Kahire'de uzun süre kalmaları ve Mehmet Ali Paşa üzerindeki Fransız etkisini görmeleri, ayrıca Fransızca'yı burada öğrenmeleri, Fransa'ya ve oradan gelecek olan fikir akımlarına karşı farklı bir bakış açısı kazandırmıştır[42]. Keza sadrazamlık, Şura-yı Devlet reisliği gibi pek çok önemli görevlerde bulunan Mithat Paşa (1822-1884) da 1878 yılında Paris'te pozitivistlerle ilişki içinde olmuştur[43].

XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle de 1880'lerden itibaren yabancı dillerden çevirilerin önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Bu çevirilerin daha çok roman gibi edebi türlerde olduğu görülmektedir. Halkın okuma ihtiyacını karşılayacak yerli romanların bu dönemlerde çok fazla olmaması insanları ister istemez yabancı çevirilere yöneltmiştir[44]. Dolayısıyla II. Meşrutiyet döneminde pozitivizm ve onun da etkisiyle ortaya çıkan realizm ve natüralizm Osmanlı edebiyatında önemli bir yer tutmuştur. Dolayısıyla pozitivist akımı edebiyata ve hayata girmesinde edebiyat çevirilerinin önemi büyük olmuştur[45]. Osmanlı aydınlarının Batı'dan edebi veya felsefî birçok ilmî eserin tercümesini yaptıkları görülmektedir[46].

Batılılaşmada toplum üyelerinde fikrî bir değişiklik oluşturma çabası söz konusudur. Bunun içinde yapılması hedeflenen şey, Batı kültürünün tercümeler yoluyla imparatorluk vatandaşlarına tanıtmaktır. Bu sebeple Abdullah Cevdet (1869-1932) gibi isimler için tercüme çok önemli görülmekte-

---

40 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459.

41 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214-215.

42 D. Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", s. 452.

43 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214-215.

44 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 449.

45 M. Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 165.

46 Victor Hugo özellikle de Voltaire gibi isimlerin tercümelerini burada anmak gerekmektedir. Voltaire'den; Sahak Ebrû, XII. Şarl Tarihi, Edhem Pertev Paşa; Münacat, Ahmed Vefik Paşa; Hikâye-i Feylesofiye-i Mikromegas, Ahmed Midhat, Hakîm Voltaire'in İncil Hakkındaki Mütalaasını, yine Feylesof ile Tabiat Beyninde Muhavere adlı eseri Şemsettin Sami, Voltaire ile Rousseau'nun eserlerini ise İbrahim Şinasi, tercüme etmiş Muhaverat-ı Hikemiye adlı eserler yayınlanmıştır. Bkz M. O. Okay, Beşir Fuad, s. 30-31; Yine bu dönemde Ahmet Vefik Paşa Fenelon'den Telemaque'ın tercümesini yapmıştır. H. Z. Ülken, Tercümenin Rolü, s. 363-364; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216-217.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir[47]. Z. Fahri, bir düşünürün herhangi bir memleketteki etkisini araştırırken söz konusu yazarın tercüme eserlerinin bulunup bulunmadığına bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Anlaşıldığı üzere Comte'un "*Cours de Philosophie Positive*" adlı eseri uzunca süre Türkçeye tercüme edilmemiştir[48].

Meşrutiyet döneminde artan tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak Halil Nimetullah tarafından Levy Brühl'ün A. Comte, hakkındaki eseri tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Yine Servet Bey, Comte'nin "*Müspet Felsefe Dersleri*" adlı eserinin birinci cildini tercüme etmiştir[49]. Ayrıca diğer filozofların eserlerinin tercüme edilmediğini de belirtmek gerekmektedir. Ancak pozitif felsefenin etkisiyle doğan ve bu akımın edebî tarafı olarak nitelendirilebilecek "*realizm*" ve "*naturalizm*"in temsilcisi olan yazarlardan önemli tercümeler yapılmıştır. Bu anlamda esasen pozitivist düşünceyi benimsememelerine rağmen Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi isimlerin konuyla alakalı çevirileri de bulunmaktadır[50]. Keza Osmanlı yenileşme tarihinde İbrahim Şinasi ile Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın ayrı birer yerleri olduğu ifade edilmelidir[51].

Burada Tanzimat dönemiyle yabancı dillerden yapılmaya başlanan tercüme faaliyetlerinin sadece kişisel çabalar olarak kalmadığını belirtmek gerekmektedir. II. Abdülhamid dönemiyle birlikte devlet nazarında tercüme işi ek bir iş olmaktan çıkmış, devlet politikası haline getirilerek Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatı içerisine dahil edilmiştir. Ancak 1879 yılında kurulan "*Telif ve Tercüme Dairesi*" başarılı olamamış veya gereksiz görülerek kapatılmış, yerine 31 Aralık 1881 tarihinde kurulan "*Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*" ülkede uzun süre sansür müessesesi olarak görev yapmıştır[52].

Meşrutiyet döneminde tercüme faaliyetleri tekrar canlanmıştır. Tarih ve edebiyatın yanında felsefî eserler de tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu dönemin önemli mütercimleri arasında Raif Necdet, Ahmet Refik, Atâ Bey, Abdullah Cevdet gibi isimler sayılabilir. Keza Bahâ Tevfik'in (1884-1914) Ludwig Büchner'den "*Madde ve Kuvvet*", Friedrich Nietzsche'den "*Vahdet-i Mevcut*" gibi tercümeleri bulunmaktadır. Meşrutiyet döneminde Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı) (1868-1949) felsefe ile ilgili bazı eserleri olmakla beraber felsefî tercümelerinin çok zengin olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bu dönemde felsefe ve matematik merakı yavaş yavaş birleşiyordu. Mesela

---

47 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 367.

48 Ziyaeddin Fahri, "Türkiye`de Pozitivizmin Tarihçesi", *Ülkü*, S. 89, C. XV, Temmuz 1940, s. 394.

49 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 372-373.

50 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

51 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 262.

52 T. Kayaoğlu, *Tercüme Müesseseleri*, s. 149-156.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Salih Zeki'nin matematik ile ilgili ilimlere ait birçok tercümesi ve nakilleri bulunmaktaydı[53].

Toplumsal sahada yapılan tercümelerin nispeten daha az olduğu anlaşılmaktadır[54]. Bu tür tercüme eserlerin yayınlandığı "*İçtimâiyât Mecmuası*"nı burada anmak gerekir. Bu derginin başında Ziya Gökalp (1876-1924) ve Necmeddin Sadık (1890-1953) bulunmuştur. Gökalp'in, "*İçtimâiyât ve Fikriyât, Millî İçtimâiyât, Ahlâk İçtimaî midir?*" isimli makaleleri ile N. Sadık'ın Durkheim'den yaptığı "*Fücurun Nehyi ve Menşeleri*" ve "*19. Asırda Fransa'da İçtimaiyat*" gibi tercümeleri İçtimaiyat dergisinde yayımlanmıştır[55].

Meşrutiyet yıllarında Batı edebiyatının şaheserlerini tercüme etme ihtiyacı hissedilmiştir. Bu hususta Hüseyinzade Ali, Abdullah Cevdet, Raif Necdet ve Ali Kami Beylerin gayretleri önemlidir[56]. Bu isimlerden Abdullah Cevdet'in Fransız Ansiklopedistlerinden[57] etkilendiği ve eserlerini özenle seçtiği anlaşılmaktadır[58]. O, materyalizmle ilgili çeviriler yapmış, ayrıca pozitivizmin yayılmasında da etkili olmuştur[59]. A. Cevdet ve arkadaşları, dinin gereksiz ve bilim dışı olduğunu, bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığını ve din yerine biyolojik materyalizmin getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir[60].

Eserleri çevrilen yazarların içinde Victor Hugo, Lamartine, Emile Zola, Pierre Loti gibi önemli yazarların yanında sıradan Fransız yazarların eserleri de bulunmaktadır. Çeviri edebiyatında ağırlığın Fransız edebiyatında olduğunu görmek mümkündür. Bunun yanında az da olsa İngiliz, Rus, İtalyan, Alman, İspanyol ve Eski Yunan ve Latin edebiyatından örnekler de bulunmaktadır. Dikkat çeken bir nokta ise İngiliz edebiyatının örneklerinin İngilizce aslından değil de Fransızca'dan çevrilmesidir. Dolayısıyla gerek bu tür tercihler gerekse çevirmenin yaptığı hatalar önemli çeviri hatalarının yapılmasına sebep olmuştur[61].

Konuyla ilgili yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere I. Meşrutiyet'in

---

53 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 366-367; yine M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 367 vd.; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219.

54 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 369.

55 M. Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 181; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

56 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 374.

57 Ansiklopedizm; bilimin bir politikasının olmadığı düşüncesidir. Bkz. Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 222.

58 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 368.

59 M. Şükrü Hanioğlu, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, No. 86, (1997), s. 134.

60 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 325-326.

61 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 448-451.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ilan edildiği 1876 yılından 1908 yılına kadar çevrilen kitaplarda edebiyat eserleri sayıca daha fazladır[62]. Bu durumu tablo ve grafik üzerinde görmek konuyu anlamayı daha kolaylaştıracaktır.

Tablo 1- 1876-1908 Arasında Tercüme Edilen Eserler	
Konu	Kitap Sayısı
Edebiyat	887
Din	175
Fen	142
Askerlik	139
Diğer Konular	433
Toplam	1.776

Grafikte de görüleceği üzere I. Meşrutiyet döneminin başladığı 1876 yılından II. Meşrutiyetin başladığı 1908 yılına kadar çeviri eserler özellikle edebiyat alanında yoğunlaşmıştır. Mantıken düşünüldüğünde fen bilimlerinin veya askerlikle ilgili eserlerin tercümelerinin daha yoğun olması beklenirken bunun böyle olmadığı görülmektedir. Bu oranın 1908 yılından 1917 yılına kadar geçen dönemlerde de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşları sebebiyle bir miktar azalmakla birlikte toplam tercüme edilen eserler içinde aynı oranda kaldığı görülmektedir[63].

Tablo 2- 1908-1917Arasında Tercüme Edilen Eserler	
Konu	Kitap Sayısı
Edebiyat	229
Askerlik	74
Tarih	69
Felsefe	56
Siyaset	55
Toplam	483

Bu çevirilerin tamamının Batı dillerinden yapılmış çeviriler olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bu rakamların içinde Doğu dillerinden yapılan eserlerin de yer aldığını, ayrıca gazetelerde makale olarak yer alan yazıların da bulunduğunu ifade etmek gerekmektedir. Mantıken fen, bilim ve dü-

[62] Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul 1976, s. 50.

[63] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Alpay, *Harf Devriminin*, s. 50.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şünce alanlarındaki çevirilerin çok olması beklenirken her iki dönemde de kolaylığından dolayı edebiyat eserlerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bu durum, söz konusu dönem basınında da eleştirilmekte ve toplumların edebiyat beklentilerinin farklı olduğu, dolayısıyla Osmanlı toplumuna pek de uymayan eserlerinin çevrilmesinin yersiz bulunduğu belirtilmektedir[64]. Çeşitli tercüme hataları, tercümelerin günlük ihtiyaçlara göre ve çabuk yapılmaları, tercüme eserlerde Türkçe üsluba dikkat edilmemesi, tercümelerin dağınık ve tesadüfî yapılması veya yazarın görüşlerine göre eser çevirmeleri, okuyucuları tercüme eserlerden uzaklaştırmıştır[65]. Bunun yerine toplumların kendi değerleri ve zamanının şartlarına göre çevirilerin yapılması bu tür eserler olan ilgiye artırabilirdi.

Genel olarak bakıldığında Batılaşma yolunda bütün gayretler teknik bazı nakiller ve "*dağınık ve cesaretsiz tercüme*"ler olarak kalmıştır[66]. Yine de bu eser ve çeviriler, az da olsa Türk modernleşmesinin önünü açmış, yenileşme fikrinin temellerine katkıda bulunmuştur. Çeviriler sayesinde Batı'daki fikir akımlarıyla karşılaşılmış, önceleri taklitçilik ve Batı'dan gelen her fikri doğru olarak kabul etme eğilimi, daha sonra kendini olgunluğa bırakmış ve böylece Türk modernleşmesinin tohumları da atılmıştır. Burada Osmanlı'nın bir eksikliğinden bahsetmek gerekmektedir. O da yabancı dil bilen kişilerin az olması, dil bilenlerin ise o dilin köklerine kadar inememesidir[67].

IV) Pozitivist Düşüncenin Osmanlı Aydınları Arasında Yayılması

Osmanlı aydınları arasında XVI. asırdan beri, metafiziğin prensiplerini gözardı etme veya "*Allah'ı bilinmezlikten*" çıkarma çabasıyla, kendine has bir bilimsellik veya pozitivizmden bahsedilebilir. Ancak söz konusu kişilerin dini, felsefeden arındırma amacıyla bu tür bir yolu tuttukları anlaşılmaktadır[68]. Osmanlı aydınları arasında Batıdaki anlamıyla pozitivizme giden bir yol, gelenek ve din dışında aklı ve bilimi ön plana çıkarma anlayışı, XVIII. yüzyılda başlayan Fransız Ansiklopedistlere kadar götürülebilir[69]. Yenileşme sürecinde Osmanlı aydınları arasında sorunların sadece siyasî değişimle düzelmeyeceği anlayışı karşısında meselenin daha derinlere, toplumun yapısına inilerek çözülmesi yönünde görüşler belirmeye başlamıştır. Bozuklukların sebebini Batılaşmanın samimi ve köklü olamamasında görenler

---

64 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 451.

65 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 382; Ö. Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", s. 512.

66 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 20-21.

67 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 252; İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, 3. baskı, İstanbul 2006, s. 139.

68 Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392.

69 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 363.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hatayı da "*samimiyetsiz dincilikte*" görmekteydiler[70].

Pozitivizmi, Batı'daki anlamıyla Türkiye'ye ilk olarak getiren ve tanıtan kişinin Beşir Fuad olduğunu ifade etmiştik. Ancak Beşir Fuad'ın pozitivizminin, Comte'un pozitivizminden etkilenmekten ziyade XIX. yüzyılın ortalarında popüler olan "*maddi olaylara önem verme*" şeklinde anlaşılması gerektiği ifade edilmelidir[71]. Beşir Fuad'ın pozitivist olması yanında materyalist olduğu ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Onun bu konularda Alman filozofu Ludwig Büchner'in "*Madde ve Kuvvet*" adlı kitabındaki fikirlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır[72]. B. Fuat, fen bilimleri dışında bilim tanımadığını, vatana hizmetin de ancak fen ile yapılabileceğini ifade eder[73]. Sonraki dönemlerde Abdullah Cevdet de Büchner'den tercümeler yapmış ve onun Almanya için ifade ettiği anlamı Osmanlı ülkesi için kendisi karşılamaya çalışmıştır[74].

Batı'daki anlamıyla pozitivizmin Türkiye'ye girişinde Batı ile kurulan ilk ilişkilerin son derece önemli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu bakımdan Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı tarihindeki yeri ayrı ve önemlidir[75]. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un, Osmanlı toplumunu; fikirlerinin kolayca yayılabileceği boş bir levha (tabula rasa) olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun için 1853 yılında Mustafa Reşid Paşa'ya on sayfalık bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır[76]. Bu mektubunda Comte; "*Tanrı'nın yerine ilmi ve beşeriyeti ikame eden yeni dinin peygamberi sıfatıyla*" Reşid Paşa'ya müracaat edip ondan bu yeni dinin Doğuda yayılması için yardım istemiştir[77]. Ancak özellikle Tanzimat döneminde istisnaları hariç Osmanlı aydını arasında rasyonalizm, pozitivizm, materyalizm gibi felsefî akımlara yöneliş pek görülmemektedir[78].

XIX. yüzyılın sonları, Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya ve yayılmaya başlandığı bir devir olmuştur. Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması olduğu kadar, Sultan II. Abdülhamid'in de Batı'yı bir bakıma model olarak almasıdır. II. Abdülhamid, "*Batıcılığı*", Batı'nın tekniğini, idarî sistemini ve bilhassa askerî teş-

---

70 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 160.

71 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 56-57.

72 O. Okay, "Batılılaşma Devri",s. 211.

73 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216-217.

74 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 229-230; M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 371.

75 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 258.

76 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 210.

77 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214 vd.

78 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 198.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyor; bunun yanında Müslümanlığı halk arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin programları, ulaşım ve haberleşme ağı geliştirilmiş okullarda bilgili bir kuşak yetiştirilmiştir. Bu öğrenciler, ders programları gereği XIX. yüzyıl müspet bilimlerinin, Batının esas güç kaynağını oluşturduğunu görmüşlerdir. Böylece Batıyı, Batıda geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişmiştir. Batı demek güç ve teknoloji yani üstünlük demekti. Böylece eski dinsel değerlerin ancak millî gücü artırdıkları ölçüde önemli oldukları anlayışı yerleşmiştir[79].

XIX. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı aydınının tam bir renginin olmadığı, ancak her rengin tonunun bulunduğu savunulabilir. Özellikle "*Batıcı*" aydınlar tam anlamıyla ne liberal, ne pozitivist, ne sosyalist ne de anarşisttiler. İslamcı ve Türkçüler arasında da aynı tavrın olduğu söylenebilir. Bununla birlikte her rengin bu resimde yer aldığı görülecektir[80]. Yenileşme sürecinde pozitivizme yönelişin ve zamanla da bu fikrin tercih edilmesinin, bu düşünce sisteminin modernleşmenin hedef ve araçlarını Osmanlı aydınına kavratabilecek pratik ve somut bir yapıda olmasının etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca düşünce sisteminin anlaşılmaz ve soyut bilgi yerine bilimin pozitif felsefesi ile açıklanması önemli bir tercih nedenidir[81].

II. Meşrutiyet topluma bir taraftan farklı bir hareketlilik ve özgürlük getirirken, bir yandan da politika bunalımı ve anarşi dönemi getirmiştir[82]. Bu dönemle birlikte "*bu devlet nasıl kurtulur*"[83] ve kuvvetlenir anlayışıyla Osmanlı Devletini kurtarma çabası içerisine giren dönemin aydınları, Batının bilim ve düşüncesine yoğun olarak ilgi duymaya başlamışlardır. II. Meşrutiyet aydınının fikirlerinde de pozitivizmin etkilerini görmek mümkündür. Ancak bu etkinin sınırlarını tam anlamıyla çizmek çok zor görünmektedir. Bu dönemin aydını Batı kaynaklı fikir ve akımlardan aynı anda etkilenmiş, hatta aynı anda birbirine zıt iki düşünceyi birden savunabilmiştir. Bu durumun en iyi örneği Abdullah Cevdet'tir[84]. Bu dönemde Osmanlı aydını üzerindeki etkiyi E.J. Zürcher'in ifade ettiği gibi, Renan, Durkheim, Le Bon ve Boutmy gibi pozitivist olarak bilinen yazarların "*bilimcilik*" olarak anılan geniş Avrupa akımı içinde değerlendirmek daha iyi olacaktır[85].

---

79 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi, Makaleler, IV*, 5. baskı, (Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İstanbul 1997, s. 17-18.

80 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 252-253.

81 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 353-354.

82 H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 40.

83 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 212.

84 Geniş bilgi için bkz. M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 173-183 vd, 402 vd.

85 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Türkiye'de pozitivizmle direkt ilgilenen bir dernek bulunmamaktadır. Pozitivizmin Türkiye'de yayılmasında "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ve bu derneğin başkanı olan Ahmet Rıza'nın (1858-1930), çok önemli katkıları olduğunu ifade etmek gerekir[86]. Pozitivizmin Osmanlı ülkesinde yayılmasında etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularının hemen hepsi Askerî Tıbbiye öğrencileridir[87]. Bu durum elbette tesadüf değildir. Batı'da geliştirilen bilgilerin birçoğunun ilk defa askerî okullarda okutulduğu ve bu kanallarla Osmanlı ülkesine girdiği bilinen bir gerçektir. Mühendishânenin ve Askerî Tıbbiye'nin bu alandaki etkisi bilinmektedir. Daha az bilinen bir nokta ise siyâsi fikirlerin de askeri okullarda geliştiğidir[88]. Askerî Tıbbiye'de XIX. yüzyıldaki biyolojik materyalizminin etkisi görülür. Pozitivizmin Fransa'da popüler olduğu dönemlerde Osmanlı Mekteb-i Tıbbiyesine oradan kitaplar ve hocaların gelmesi, biyolojik materyalizmin gelişmesine katkı yapmıştır[89]. Keza Genç Türklerin, Osmanlı toplumunda sosyal ve ekonomik gelişmelerin yanında doğa bilimlerine ilginin artmasında, okullarda pozitif bilimlerin yayılmasının önemli katkıları olmuştur[90].

Söz konusu okullarda alınan eğitimle hayat ve sağlık hakkındaki düşünceler din ile değil biyoloji ile açıklanmaktaydı[91]. Tanrının varlığı üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı ve bu tartışmaların genellikle biyolojik materyalistlerin zaferiyle sonuçlandığı Askerî Tıbbiye okulunun siyasal muhalefet merkezi olmasının temel nedeni, öğrencilerinin materyalizmi benimsemelerinden dolayı içinde yaşadıkları toplum değerleri ile çatışmaya düşen bir tipi ortaya çıkartmasıdır. Kuşkusuz bu "*tip*", Batılılaşma sonrası ortaya çıkan "*yeni adam*" ile benzerlik göstermektedir[92].

Ahmet Rıza, önde gelen Genç Türkler arasında gerçekten pozitivist akımın mensubu olmuştur. O, A. Comte'un öğrencisi Pierre Laffitte'nin derslerine de devam etmiş ve ondan derinden etkilenmiştir[93]. Bazı kaynaklar ise Ahmet Rıza'nın bu ilişkisinin ilmî ve felsefî bir boyut kazanmadığını ifade

---

86 A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 238.

87 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 51.

88 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler* 2, 4. baskı, (Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İstanbul 1997, s.140.

89 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 8.

90 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 279-280.

91 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 58.

92 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük, I. 1889-1902*, İstanbul 1986, s. 46.

93 A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 152; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 175; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 196; S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

etmektedir[94]. Ancak Ahmet Rıza'nın, *"bilimsel"* bir aydın sınıfın aydınlanmış rehberliği altında, işbölümüyle düzenli ilerlemeye dayalı ideal toplum resminin Laffitte'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Fakat Hanioğlu'nun işaret etmiş olduğu gibi, işbölümü üzerine kurulan düzenli, uyumlu bir topluma dair fikirler, aynı zamanda kolaylıkla toplumsal düzene dair eski Osmanlı fikirleriyle de açıklanabilirdi[95].

İttihat ve Terakki Derneğinin başkanı olan Ahmet Rıza, derneğe pozitivistlerin sloganı olan *"Order et Progrés"* (düzen ve ilerleme) gibi *"Nizam ve Terakki"* isminin verilmesini isteyecek kadar pozitivizme yönelmiş olsa da nizam yerine *"birlik-ittihat ve ilerleme"* (Union et Progrés) ilkesi kabul edilmiştir[96]. A. Rıza, 1887 yılında Türkiye'de, Dr. Robinet isminde A. Comte hakkında yazı yazan bir yazardan pozitivizmi öğrenmiştir[97]. Keza bu derneğin, pozitivizmin etkisinde kalan düşünürlerden Z. Gökalp (1876-1921), H. Cahid (1874-1957) ve R. Tevfik gibi üyelerin yetişmesinde önemli bir rol oynadığını da ifade etmek gerekmektedir[98].

Pozitivizm, A. Rıza'ya hem Batılı ilerlemeye katılacak bir ortam ve hem de Osmanlıları *"barbarlıktan"* kurtaran bir öğreti sağlamaktaydı. A. Rıza'nın üzerinde durduğu görüşlerden birisi de insanların ihtiyaçlarının maddi dünya ile sınırlandırılmasıdır[99]. A. Rıza, görüşlerini Paris'te yayınladığı *"Meşveret"* adlı dergide şekillendirmiştir[100]. O, geri kalmış Osmanlı toplumunu eğitimle uyandırma düşüncesiyle hareket etmekteydi. Ahmet Rıza'ya göre, İslam dini sosyal gelişmeye Hıristiyanlık'tan çok daha müsaittir. Kültürlü bir Müslüman'ın din değiştirmesi hemen imkânsız iken pozitivist olması çok kolaydır[101]. Yine A. Rıza'ya göre İslam'dan materyalizme, hatta pozitivizme geçiş, Hıristiyanlık'tan çok daha kolaydır. Ahmet Rıza, *"cahil imam ve softalar"*ı bilgisizlik taraftarlığını beslemekle suçlayarak şiddetli bir şekilde ulema karşıtı olduğunu göstermiştir. Ancak bilim ve materyalizmle tamamen uyumlu *"gerçek"* bir İslam'ın varlığına da inanır gibi

---

94 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850.

95 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 52.

96 A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 156; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 215; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459.

97 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 175.

98 B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri",s. 70-71.

99 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 182, 218.

100 Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yay., İstanbul 1988, s. 12; Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 279-280; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 188 vd.; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 215-217.

101 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 174-175, 183-184.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görünmektedir[102].

Osmanlı yönetiminin temsilcileri, Ahmed Rıza'yı tanımlamak için *"cenāb-ı rabb-ül āleminin varlığını neüzibillah inkār ve iman ve itikadı olmayan"* sıfatlarını kullanmışlardır. Aynı ifadeler Genç Türkler için de kullanılmıştır[103]. Bu çerçeveden olmak üzere Genç Türkler ruhban karşıtlığı, bilimcilik, biyolojik maddecilik, otoriteryanizm, entellektüel elitizm, kitlelere duyulan derin güvensizlik ve milletlere ve toplumlara bir bütün olarak yansıtılan belirli bir tür Darvinizm gibi bazı temel tavırları paylaştılar[104]. İlk dönemlerde Genç Türkler arasında gelenekçilerle pozitivistler arasında bir uyuşmazlığın olduğu da anlaşılmaktadır[105].

Kimi kaynaklarda pozitivizm ve materyalizm bir tutulmuş, dolayısıyla pozivistlerle materyalistler de bir değerlendirilmiştir[106]. Hatta bu guruba Darvinistler, İmmoralistler, Pesimistler, Ateistler hatta Sosyalist eğilimleri olanlar da dâhil edilmiştir. En azından 1908 yılına kadar bu durumun böyle olduğu iddia edilmiştir. Bu gruba Abdullah Cevdet, Bahâ Tevfik, Subhi Eldem, Celâl Nûri (İleri) (1877-1939) gibi isimler de dahil edilmiştir. Ancak pozitivizmi materyalizmden ayrı değerlendiren ve bu şekliyle savunan yazar ve düşürlerin de bulunduğunu ifade etmek gerekir. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra Ahmed Rıza'nın bu anlamda materyalist olmayan pozitivizmin en önemli temsilcilerinden olduğu ifade edilebilir[107].

Bazı istisnalar dışında Genç Türkler'in de tam olarak pozitivist oldukları söylenemez. Sadece Ahmet Rıza'nın pozitivist hareketin faal bir üyesi olduğu, diğer Genç Türklerin hepsinin bilime ve akla önem verilmesi noktasında yani *"geniş anlamıyla"* pozitivizme bağlı oldukları söylenebilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerindeki bu pozitivist etki önemli gelişmelerin zeminini oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile başlayan ve

---

102 Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 200.

103 Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 46.

104 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 212 vd.

105 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 33.

106 Pozitivizmden materyalizme giden bir yol var mıdır? Bu konu tartışmalıdır. A. Comte, toplumsal meselelere pozitivist ve materyalist bir bakışla yaklaşılıyordu. Ancak fen bilimlerinde materyalist açıklamalar garip karşılanmazken aynı izah tarzı toplumsal meselelerde rahatsızlık verici olmaktaydı. H. Z. Ülken'in ifadesi ile *"efkâr-ı umûmiye"* bu kadar açık konuşmayı istemiyordu veya kaldıramıyordu. Ayrıca toplumsal sorunlara cevap vermek isteyen düşünürler için materyalizm fazla katı, idealizm ise fazla şahsî görülmekteydi. Dolayısıyla fikirlerin topluma aktarılmasında dinî esaslar yerine toplumsal bilimlerin ilmî yönü esas alınmalıydı. Ancak bu yapılırken kamuoyunu rahatsız edici bir dil yerine müspet ilimlere dayalı bir izah tarzı seçilmeliydi. Comte, taraftarlarının kendi felsefesinde Materyalist taraflar bulumasından hoşlanmamıştır. Onun, gelenekçiler ile Marksistler dahil her türlü *"aşırılar"* arasında bir orta yol bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bkz. H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 852; A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 236; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

107 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 212-214.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sivil görevliler, subaylar, yazarlar, bazı ulemâ ve çok az sayıda iş adamı arasında gelişen "*Terakkici Müslüman*" bir orta sınıf aydınının ortaya çıkmasıyla devam eden süreç, laikliğin önemli aşamalarındandır. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavī ve Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa gibi ünlü yazar ve gazeteciler cemiyetin üyeleri olup, bu isimlerin çoğu yeni laik okullardan mezun ve Avrupa kültür ve fikirlerine aşina olan kişilerdi[108].

Osmanlı toplumunda sistemli pozitivizmin XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*" (1908-1010) ve "*İçtimâiyat Mecmuası*" (1917) adlı iki dergi etrafında şekillendiği görülmektedir. Ayrıca "*Servet-i Fünûn*" (1891-1942) dergisinin de pozitivist akımın edebiyat ve fikir aracılığıyla tanıtımında önemli katkısı olmuştur. Servet-i Fünûn dergisinin Ahmet Şuayp, Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874-1957), Mehmet Rauf, Kadri, Cenap Şehabettin ve Mehmet Cavit gibi isimlerin yetişmesine katkıda bulunduğu da görülmektedir[109].

Türkiye'de ilk defa felsefî sayılacak bir hareketin öncüsü sayılabilecek "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*"nın başında Ahmed Rıza, Ahmed Şuayp, Mehmed Cavid, Salih Zeki, Rıza Tevfik gibi ismiler bulunurken bu grup müspet ilimler yoluyla pozitivizme yönelmişlerdir. Bu derginin amacı Avrupa'daki yeni fikir ve gelişmeleri özellikle de A. Comte ve Le Play'ın (1806-1882) fikir ve eserlerini Türkiye'de yaymaktır[110]. Bu derginin, Spencer, Schaeffl ve R. Worms'un biyolojik sosyoloji fikirlerini devamlı olarak savunduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda, Spencer'in evrimciliğinin Türk düşünce hayatına derin etkileri olmuştur. Rıza Tevfik, felsefe üzerine, Mehmet Cavit iktisatla ilgili ve hür değişim iktisadına dair, Ahmet Şuayp, H. Taine ve E. Renan'dan etkilenerek sosyal bilimler ve sanat felsefesine dair yazılar yazmıştır[111]. Yine Rıza Tevfik "*İçtihat, Edebiyat-ı Umumiye* ve *Düşünce*" gibi dergilerde de makaleler yazmıştır[112].

Türkiye'de yayınlanan ilk sosyoloji dergisi olan "*İçtimâiyat Mecmuası*"nın başında ise Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık gibi isimler bulunmaktadır ki bu kişiler pozitivizme toplumsal meseleler ve sosyal ilimler çerçevesinde yönelmişlerdir. İkinci grubun özellikle de Z. Gökalp'in, Comte'un Fransa'daki takipçisi olan Bergson ve Durkheim'in görüşlerden önemli oranda etkilen-

---

108 Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti Sonlarında Rumeli ve Anadolu", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I. İstanbul 1997, s. 376.

109 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 139-140, 150 vd.

110 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 159.

111 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 160; B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri",s. 70.

112 B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 72.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diği anlaşılmaktadır[113]. Sayılan isimlerin dışında Z. Gökalp üzerinde Charles Renouvier, Emile Boutroux ve Alfred Fouillée gibi yazarların görüşleri de etkili olmuştur[114].

Bu dönemde, Batılı düşüncelerin pozitivist bir yaklaşımla Türkiye'ye aktarılmak istenmesi en radikal çözüm olarak tercih edilmiştir[115]. Ancak pozitivist olma iddiasında bulunan Osmanlı aydınlarında genelde meselenin kökenlerine inmeye çalışma görünmemektedir. Mesela H. Cahit, Comte'un felsefesini anlamaya çalışmak yerine bu felsefenin sanat yönünü eleştiren Taine'nin görüşlerine yönelmiştir[116].

Türkiye'de pozitivizmi derli toplu tanıtan ilk yazarlardan birisi Ahmet Şuayp olmuştur. A. Şuayp, pozitivizmle ilgili ilk telif eser denilebilecek "*Hayat ve Kitaplar*" adlı eserle pozitivizmin felsefî, edebî ve tarihî yönlerini topluma tanıtmaya çalışmıştır. Pozitivizmle materyalizm arasındaki farkları ve pozitivizmin felsefî yönden ziyade edebî yönünü Beşir Fuad belirtmiş, Hüseyin Cahit ise estetik yönünü açıklamıştır. Dikkat çeken pozitivist düşünürlerin nakilcilikten ileriye gidemediğidir. Salih Zeki, Comte'un ilimlerin tasnifini eleştirisiz kabul eder. Ancak onun herhangi bir pozitivist filozofun ateşli taraftarlığını yapmaması dikkat çekicidir[117]. Yine akımın önemli isimlerinden Rıza Tevfik, İngiliz pozitivist filozofların etkisinde kalmış ve H. Spencer'i üstat olarak saymıştır. Ayrıca Henri Bergson ve Felsefesi, Darvin ve John Stuart Mill gibi birçok düşünürün fikirlerini ve eserlerini tercüme, izah ve tenkit etmiştir[118].

Kaynaklardan pozitivizmin fen bilimlerinin felsefesindeki etkisinin oldukça yüzeysel hatta silik kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak buna karşılık toplumsal bilimlerde pozitivizm etkisi daha derin ve belirgin olmuştur. İlk dönemlerde din, ahlak, iktisat, terbiye, siyaset, hukuk ve ilim gibi alanlar etrafında dolaşan tartışmalar sonunda sadece toplumsal meseleler olarak ifade edilmeye başlanmıştır[119]. Pozitivist düşünceyi Türkiye'ye getirmeye çalışan aydınların hemen hiç birisi bu akımı sorgulamamışlar, pozitivizme

---

[113] Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392-393; H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850-851; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 179; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 221; Frank A. Stone, "The Evolution of Contemporary Turkish Educational Thought", *History of Education Quarterly*, Vol. 13, No. 2, (Summer, 1973), pp. 150.

[114] Nazım İrem, "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 1, (Feb., 2002), s. 93.

[115] B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 70.

[116] H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 148.

[117] M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219-221.

[118] N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 92; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219.

[119] H. Z. Ülken, "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", s. 851.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Batıdan hatta kendi içinden yapılan eleştirilere bile dikkat etmemişlerdir[120].

Burada pozitivistlerin dinsiz olup olmadığı meselesine de değinmek yerinde olacaktır. Esasen siyasal ve felsefî alanlardan çok edebiyat alanında kendini gösteren bu akımın özünü anlamayanlar, pozitivizmin temsilcilerini çeşitli genellemelerle tanımlamaktaydılar. Bu tanımlar arasında anarşist, dinsiz veya sosyalist gibi tanımlamalar bulunmaktadır[121]. Pozitivistler arasında din konusunda tam bir tutarlılık olduğu söylenemez. Dine şüpheyle ve soğuk bakmakla birlikte dinin toplumsal etkisini göz ardı etmemişlerdir.

Ahmed Rıza, İslam'ın dünya düzenini değil inanç sistemini benimsemiş, sosyal bir harç olarak çok önemli görmüş ve dine karşı cephe almamıştır[122]. Onun Paris'te bulunduğu sıralardaki çeşitli görüşleri din aleyhtarı iken İstanbul'da aksine namazlarını açıktan kılmayı ihmal etmemiştir[123]. Ahmet Rıza'ya göre pozitivizm dinin yerini tamamen alıncaya kadar dinden vazgeçmeye imkân yoktur. Hatta İslamın Osmanlı toplumunda önemli dayanışma esası olduğunu kabul etmiş ve batılı yazarların İslama karşı eleştirilerini çürütmeye uğraşmıştır[124]. O, pozitivizmin dünya vatandaşlığı görüşünü benimsediğini *"ben ne aşırı milliyetçi ne de yabancı düşmanıyım"* sözleriyle ifade eder[125].

Ahmed Rıza'nın dışında Salih Zeki, Rıza Tevfik, Ahmed Şuayp ve Hüseyin Cahit gibi isimler, Allah'ın varlığını, birliğini ve bakîliğini reddetmeden, din ve metafizikle ilişkisi olmaksızın sadece ilimlerin tasnifi, bilimlerde müşahede ve tecrübenin önemi bakımından pozitivist anlayışa bağlanmışlardır[126]. Bu isimler duygusal davranmadan, akıl çerçevesinde toplumu yeni ve kaçınılmaz değişmelere uydurmaya çalışmışlardır[127].

Diğer Genç Türk yazarlarından hiçbiri, A. Rıza gibi örgütlü pozitivizm içinde yer alan kimselerle bu denli yakından ilişkili olmamışlardır. Bunlar arasında, pozitivistlerle ilişki içinde olan ve çoğu kez kendi kendilerini pozi-

---

120 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 221.

121 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 253.

122 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 214; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 183.

123 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

124 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356; yine bkz. M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

125 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

126 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 214; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218 vd.

127 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 215; Benzer şekilde Voltaire, gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı ülkesinde dinsiz olarak tanımasına rağmen esasen onun dinsiz olmadığı, ancak Hıristiyanlığa ve din adamlarının hakka ve hakikate düşmanca hareketlerine karşı olduğu anlaşılmaktadır. Elbette *"Voltaireciler"* onu kendi işlerine geldiği gibi yorumlamışlardır. Bkz. M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tivist olarak nitelendiren bir kısım insan çok etkiliydi. Bu isimlerde birisi de felsefeci ve tarihçi Ernest Renan'dır. E. Renan, dini temel bir insanî ihtiyaç ve toplumsal bağ olarak kabul etmekle birlikte laik ve ruhban sınıfın karşıtı idi. Aynı dönemin aydınlarından Abdullah Cevdet, E. Renan'la direkt temas halindeymiş gibi görünmez. Fakat o, İslam ve Hz. Muhammed'i, Renan'ın Hıristiyanlığı ve Hz. İsa'yı ele almış olduğu "*İsa'nın Hayatı*" adlı eserindeki gibi değerlendirme çabası olarak görülebilecek ve Reinhardt Dozy'nin İslamiyet ve Peygamberi eleştiren "*Essai Sur L'History de L'Islamisme*" adlı eserini "*Tarih-i İslamiyet*" adıyla tercüme etmiş[128], bu da büyük tepki doğurmuştur[129].

Aydınlanma felsefesi, Osmanlı aydınına sempatik gelmekle birlikte esasen bu felsefenin XIX. yüzyılda aldığı biçim olan pozitivizm daha çekici gelmiştir[130]. Fakat pozitivizm her yönüyle tam anlamıyla benimsenmemiştir. Bunu Türk pozitivizminin kendine has çizgisi olarak da değerlendirebiliriz. Bu bağlamda Osmanlı aydınlarının, Fransız pozitivizminin derinliğine inemeyen ve yüzeyde kalan öğrencileri olarak kaldıkları da ifade edilebilir. Avrupa'da her ülkenin farklı pozitivizm anlayışı olsa da pozitivistler kendilerini Rönesans'la başlayan ekonomik, bilimsel ve düşünsel bir sürecin devamı olarak görmüşlerdir. Diğer toplumların ise bu aşamaları topluma bu değerleri kazanmış aydınlar vasıtasıyla aktif şekilde müdahale edilerek çok kısa bir süre içinde kazandırılmalıdır. Yani modern topluma geçebilmek için otoriter ve merkeziyetçi bir politika izlenmelidir[131].

V) Pozitivist Anlayışın Türk Modernleşmesine Etkileri

Genç Türklerin Türk yenileşme tarihindeki yerlerini anlamak, pozitivist akımın Türk yenileşmesindeki yerini açıklamak bakımından son derece önemlidir. Türkiye'nin modernleşme anlamında fikirsel gelişiminin 1839 Tanzimat Fermanı ile başladığı, 1856 yılından itibaren daha sistemli hale geldiği ve 1922 yılında artık tam anlamıyla durulaştığı ifade edilebilir[132]. Bu süreç içerisinde aydınlar arasında pek çok fikir gelişmiş ve tartışılmıştır. Bu düşünce akımlarından birisi de incelemeye çalıştığımız pozitivizmdir. Pozitivist anlayış ve pozitif siyaset öğretisinin, Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin kurtarıcısı olarak görülen bir düşünce şekli olduğu anlaşılmaktadır.

---

128 Abdullah Cevdet, *Tarih-i İslamiyet*, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, C. 1, s. 1 vd.

129 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 326-327, 369; E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 53; M. Ş. Hanioğlu, "Garbcılar", s. 137.

130 Murat Belge, "Cumhuriyet Döneminde Batılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 264.

131 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 457-458.

132 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 273-274.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dolayısıyla dönemin aydınları Fransız kökenli bilim ve siyasetin takipçileri olmaya çalışmışlardır[133].

Pozitivizmin Türk modernleşmesine iki yönden katkı yaptığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi kültürel sürecin laikleşmesidir. Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı en önemli miraslardan birisi laik kültür olmuştur. Duygu ve sezginin yerini akıl almıştır. Pozitivizmin modernleşmeye katkı yaptığı diğer bir alan ise siyasi alanda faaliyet gösteren bürokratların devletçi felsefeyi kendilerine esas almalarıdır. Bunların yanında gerçeğin araştırılmasında bilimin esas alınması da bu dönemin miraslarında birisidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre "*Türk Pozitivizmini*" döneminin bir düşünce veya felsefe akımı olarak görmek yerine müspet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistem ve bir yöntem belirleyici olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir[134].

Comte'un, "*pozitif siyaset sistemi*" içerisinde özellikle savunduğu görüş "*Avrupa Birleşik Devletleri*" şeklinde tanımlanabilecek bir siyasi yapıdır. Bu yapı daha sonra bütün dünyaya hakim olacak, var olan kaynakları kardeşçe dağıtacaktır. Bunun içinde askere ve orduya büyük görev düşmektedir. Ahmet Rıza ve İttihat Terakki Cemiyeti ile başlayan bu ordudan medet umma[135] anlayışı da geçerliliğini koruyan bir anlayış olarak karşımızda durmaktadır. II. Meşrutiyet aydını, Comte'un pozitif bilimini ve Fransız İhtilalinin hürriyet, eşitlik, kardeşlik gibi prensiplerini esas almıştır[136]. Türkiye'de eskiden beri Comte'un ve takipçilerinin eserlerinden yapılan tercümeler ve Cumhuriyetin ilanından sonra eğitim öğretim programlarında pozitivizme ayrılan konular, Türkiye'de pozitivizme olan ilginin delili olarak değerlendirilmektedir[137].

Meşrutiyet dönemlerinde terbiyeden çok bahsedilmiş, birçok pedagojik dergi çıkarılmış, ancak eğitim ile ilgili önemli tercümeler yapılmamıştır[138]. Eğitim, insana kendi kendisini bulmaya yaracak bir araç değil toplum içindeki görevlerinin neler olduğunu gösterecek bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Toplumun eğitimi konusunda çok hassas davranılmış, Yüksek öğretimde Edebiyat Fakültesinin derslerinin sadece erkeklere değil kadınlara da yayılması kararı verilmiş, eğitimde yenilik yapılması ve bugünkü

---

133 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458.

134 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 362; keza Erik J. Zürcher, "The Qttoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 32, Nr. 2, (1992), s. 253.

135 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 179, 216.

136 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458-460.

137 Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 391-392.

138 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 370-371.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

adıyla Diyanet İşlerinin laik eğitime müdahale etmemesi sağlanmıştır. Bu dönemde laik uygulamalara başlangıç sayılabilecek önemli kararlar arasında; Evkâf Nezâreti'ne bağlı bütün okulların eğitimde birlik esasınca, Maarif Nezâreti'ne bağlanmasını, Meşihâtın yargı gücünden arındırılarak bütün adâlet hizmetlerinin Adliye Nezâreti'ne devredilmesini, Şeyhülislâmlık makâmının yerine geçecek Umûr-ı Divâniye (Diyanet İşleri) adıyla devlete bağlı yeni bir dinî örgüt kurulması düşüncesi sayılabilir[139].

Kadınların eğitimi konusu, Tanzimat dönemi ile birlikte başlamakta birlikte özellikle II. Meşrutiyet döneminin getirdiği serbest ortamda basın-yayın organlarında tartışılmaya başlanmıştır[140]. Bu konu dönemin gerek Batıcı gerek Türkçü gerekse İslamcı aydınlarının fikir belirttikleri konulardan birisi olmuştur. Aydınlar meselenin farklı boyutlarını ön plana çıkarmıştır[141]. Kimileri kadınların toplumsal ve ailevî fayda elde etme adına ve daha iyi çocuk yetiştirmek için eğitilmesi gerektiğini savunurken[142], diğer bazı düşünürler kadın meselesini hem millî kültür hem de millî iktisat davası olarak değerlendirmiştir[143]. Bunun için kadınların özgürlüğü ayrıca evlilik ve mirasta erkeklerle eşitlik yolları açılmıştır. Mesleklerde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik yaşama eşit koşullar sağlayan reformlar yapılmış, 1911'de açılan kız liselerinde aşçılık terzilik yerine hemşirelik, sekreterlik gibi meslekler özendirilmiştir[144]. Keza Balkan savaşlarından sonra bu çabalar daha somut meyvelerini vermeye başlamıştır[145]. Kadın eğitimi konusunda Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Ziya Gökalp ve Halide Edip gibi önemli isimler öncülük etmişlerdir[146].

Ahmet Rıza da çalışmalarında kadın eğitimi ve kadının toplumdaki yeri ile ilgili konulara önemli yer ayırmıştır. O, gerek eğitim gerekse diğer konularda kadınların erkeklerden ayrılmaması gerektiğini vurgulamıştır[147]. A. Rıza'nın dönemin popüler görüşlerinden ve Şemseddin Sami'nin fikir-

---

139 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, Reform, Devrim ve Cumhuriyet; Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, s. 369.

140 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara 1991, s. 47-48.

141 İsmail Güven, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları)", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 2001, C. 34, S. 1-2, s. 62, 65; keza İsmail Güven, "Ahmet Rıza'nın Kadın Eğitimine İlişkin Düşünceleri", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 1998, C. 31, S. 1, s. 149.

142 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 182, 217.

143 İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 66.

144 S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 369.

145 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, 8. baskı, İstanbul 2001, s. 241-242.

146 Bu konuyla ilgili daha çok bilgi için bkz. İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 64 vd.

147 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet*, (Üçüncü Cüz; Kadın), Paris 1324, s. 1 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerinden etkilendiği anlaşılmaktadır[148]. O, özellikle Müslüman kadınların yeterince eğitim almamaları sebebiyle özellikle azınlıklardan geri kaldığını ifade etmektedir[149]. Ancak uzunca bir süre ilmî gerçeklerle dinî meseleleri açıklamaya çalışmak veya dinî bir bakış açısıyla ilmî meseleleri tenkit etmek toplumsal hatalardan birisi olmuştur[150]. Yani tüm yenilik çabalarına rağmen Osmanlı ülkesinde eğitimin, Müslüman idealizmi ile pozitivizm arasında bir yerlerde bulunduğu ifade edilmelidir[151].

Genç Türklerin milliyetçilik ve dünyevilik vurgularının da Türk modernleşmesinde önemli yeri bulunmaktadır. Bu anlayış milliyetçilik ve Batıcılık olarak da ifade edilebilir[152]. Bu iki düşüncenin de pozitivizmle geliştiği ve toplumda bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır[153]. İttihat ve Terakki'nin Ekim 1918'de yaptığı son kongresinde siyasal programa laiklik, çok önemli bir unsur olarak girmiştir. "*Bir devlet hem İslamî hem de çağdaş olabilir mi?*" şeklinde ortaya konulan çok önemli bir sorunun tartışması yapılmıştır. Konunun derin felsefî, siyasal ve dinî açıklamalarına girmeseler bile, aktüel bir yaklaşımla Osmanlı Devleti'nin hem İslamî hem de çağdaş olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak alınan bu kararları hiç bir zaman uygulama fırsatı bulamamıştır. Fakat kendilerinin de sonunu hazırlayan Cumhuriyetçiler, İttihâtçıların laik tezlerinden önemli ölçüde yararlanmışlardır[154].

Genç Türklerin birçoğunda görülen dünyevilik üzerindeki vurgu, ulema karşıtlığı, aynı zamanda, bilime, eğitime ve toplumu dönüştürmede entelektüel bir elitin rolüne duyulan inanç ve ihtiyaç, düzenli reform ve ilerleme ile dayanışmacılığa dayanan bir toplum tercihi Fransız pozitivizminin savunduğu görüşlerdir. Bu durum Genç Türk düşünürlerinin birçoğunun, Fransız pozitivizmiyle bağlantısı olduğunu ortaya koyar. Ancak Zürcher, Genç Türklerin kendilerinin hatta onları derinden etkileyen Fransız düşünürlerin dahi gerçekten pozitivist kabul edilip edilemeyeceğini sorgulamaktadır[155].

Esasen İttihatçılar, Osmanlı Devletini güçlendirmekten ziyade Türk

---

148 İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 67.

149 İ. Güven, "Ahmet Rıza", s. 159.

150 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 218-219.

151 F. A. Stone, "The Evolution of Contemporary", , s. 160.

152 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 217.

153 E. J. Zürcher, "The Qttoman Legacy", s. 245-246; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 280.

154 *İttihat ve Teraki'nin Son Yılları (1916 Kongresi Zabıtları)*, (yay. haz. Eşref Yağcıoğlu), Nehir yayınları, İstanbul 1992, s. 7-8.

155 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

milliyetçiliğinin ana hedef olduğu bir iş başarmışlardır [156]. Pozitivizmin milliyetçilik anlayışında da Türk aydınlarını ve tarihçilerini etkilediğini ifade etmiştik. Renan'ın, milleti meşhur bir şekilde "*günlük plebisit*" olarak tanımlayan, fakat aynı zamanda tarihsel olarak gelişmiş bir Fransız "*milli karakter*"ini idealize ettiği milliyetçilik kavramsallaştırmasının da Genç Türkler'i etkilemiş olduğu söylenebilir. Kemalist milliyetçilik söz konusu anlayışa kesinlikle benzer, aynı zamanda hem kanunî, hem de romantik olma özelliğini sergilemektedir [157].

Türk milliyetçiliğin fikir babaları olan Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın her ikisi de Paris'te 1874'te kurulmuş ve üst düzey Fransız yönetici kuşakları yetiştirmeye devam eden, ünlü "*Ecole Libre des Sciences Politiques*"'de ders veren meşhur hocaların derslerine devam ettiler. Burada entelektüel iklime, pozitivizm olmasa da, kesinlikle onunla ilişkili fikirler ve insanlar hakimdi. Bunlar arasında en başta gelen, okulun kurucusu ve yöneticisi Emile Boutmy idi. A. Ağaoğlu ve Y. Akçura onun öğrencisi oldular. Ayrıca Albert Sorel, Anatole Leroy-Beaulieu ve Théophile Funck Brentano, James Dermester, Schaffer gibi isimler de bulunmaktaydı [158]. Ahmet Ağaoğlu, Ernest Renan'la doğrudan ilişkideydi ve onun tarih ile din konularındaki fikirlerinden etkilendi [159]. Bu dönemin önemli simalarından olan Abdullah Cevdet de Boutmy'nin fikirlerinden derinden etkilenmiş ve eserlerinden "*İngiliz Halkının Siyasal Psikolojisi*" adlı birisini Türkçe'ye çevirmiştir [160].

Fransız pozitivistlerinin etkisinde kalan Yusuf Akçura, kaleme aldığı eserlerinde, Osmanlı dönemindeki vakanüvislik tarzı bir tarih anlayışı yerine bilimsel bir tarihçilik veya tarih ve bilim arasındaki ilişkiye dikkatleri çekmeye çalışmıştır [161]. Y. Akçura'nın makalelerinde, Seignobos ve Langlois'in görüşlerini Türk tarihçiliğine uyarlama ve tarihi laikleştirme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Akçura'ya göre, yeni tarih yazımı poziti-

---

156 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 2. baskı, (çev.Nüzhet Salihoğlu), İletişim yayını, İstanbul 2003, s. 46.

157 Ancak Renan bir pozitivist miydi? İlahiyatı ve metafiziği kabul etmedi, fakat 1848'de yazılan ama ancak 1890'da yayımlanan, pozitivizme en yaklaştığı "*Bilimin Geleceği*" kitabında Comte'u açık bir şekilde reddetti. Renan, Comte'nin takipçisi ve pozitivizm içindeki materyalizme kayan azınlık grubunun önderi olan Littré'nin yakın arkadaşıydı. Hatta Laffitte'in College de France'a atanmasına yardımcı oldu, fakat pozitivizmi "*entelektüel bir deli gömleği olarak*" gördüğünü yazmıştır. Bkz. A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 238, E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 53.

158 Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 28; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev. Alev Er), İstanbul 1996, s. 30; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 13.

159 F. Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 13, 63.64.

160 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54.

161 F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 76.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vizme dayanmalı ve milliyetçilik ateşiyle aydınlanmalıydı[162]. II. Meşrutiyet döneminde kurulan Türk Ocakları, Türk milliyetçiliğini özellikle bilimsel alanda yaymaya çalışmaktaydı. Türk Ocaklarının kurucularının ortak özellikleri Askerî Tıbbiye Mektebinin öğrencileri olmalarıdır[163]. Bu dönemde adı geçen kurumlarda hâkim görüş olan pozitivizme ve bilimsel açıklamalara inandıkları anlaşılmaktadır.

Pozitivizme yönelmiş Osmanlı aydınları; Batıyı ileri yapan şartları Osmanlı ülkesinde de sağlayacak ve sorunlar çözülecektir. Toplumlar birbirinden ne kadar farklı inanç, gelenek ve siyasal düzenlere sahip olurlarsa olsunlar pozitivizmin evrenselci ütopyasına göre toplumlar *"ortak toplumsal doğaya"* sahiptirler. Dolayısıyla her toplumsal yapıda aynı şartlar aynı sonuçları beraberinde getirir. Bu düşünceler içinde olan pozitivist Osmanlı aydınları 1875'lerden 1905'lere kadar yaklaşık otuz yıl adı konulmamış bir *"toplum mühendisliğine"* girişmişlerdir[164]. Genç Türkler, seçkinci ve halka güvenmeyen tavırlarının neticesinde hiç bir zaman halk tabakalarına kök salamamışlardır[165]. Devleti kurtarma çabasında olan Osmanlı aydınlarının pozitivizmle İslam dininin ilkelerinin birleştirme gayretleri de görülmektedir. Bazı aydınlar sonradan bu çabayı bir kenara bırakarak çözüm olarak tam bir pozitivist görüşe yönelmişlerdir[166].

Türkiye'de aydınlar için saplantı haline gelen husus teknolojik gerilikti. Pozitivizm bu ihtiyaca cevap verebilecek bir akım olarak görülmekteydi. Sınıf mücadelesini ilke olarak reddeden pozitivizm, Türkiye'nin ortalama bir aydınına uygulanabilir gelmekteydi[167]. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla II. Meşrutiyet döneminde temsilciliğini Ahmet Rıza'nın yaptığı Fransız pozitivizmi dışında Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyetçi olarak bilinen ve Prens Sabahattin ve taraftarları tarafından temsil edilen İngiliz (Anglo-sakson) Pozitivizmi de söz konusuydu. Ancak 1908 yılında İttihatçıların yönetimi ele geçirmelerinden yaklaşık 1950'lere kadar süreçte eğitimden bilime ve siyaset anlayışına kadar Fransız Pozitiviminin, Türkiye'de etkili olduğunu görmekteyiz. Böylece Türkiye Cumhuriyeti, pozitivist siyaset sisteminin izinde giderek merkeziyetçi, otoriter, bürokratik, seçkinci ve laik bir

---

[162] Kemal Koçak, "Osmanlıdan Cumhuriyete Tarih Anlayışında Kurumlaşma", *Milli Eğitim*, S. 143, (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999), s. 113.

[163] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1997, s. 51-52

[164] D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458-459.

[165] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, İstanbul 1995, s. 27.

[166] H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 42.

[167] M. Belge, "Cumhuriyet Döneminde Batılaşma", s. 264.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yapıya ulaşmıştır[168].

Bu çerçeveden olmak üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün de düşünce yapısı ve pozitivist düşünceyle alakasına değinmek yerinde olacaktır. İlk olarak Atatürkçülük ve bu dönemdeki Türk yenileşmesinin, Avrupa'daki liberalizm ve pozitivizmden etkilendiğini vurgulamak gerekmektedir[169]. Atatürk'ün en önemli özelliği XIX. yüzyılda hâkim olan bilimin üstünlüğü anlayışından, kendi sisteminin yenilik ve reform stratejisini çıkarmış olmasıdır[170]. Atatürk, Batı'nın Türk yenileşmesine en önemli katkısını toplumun şeklinde ve topluma hâkim olduğuna inandığı müspet ilimlerde görmüş, müspet bilimi tek "*yol gösterici*" olarak kabul etmiştir[171]. Pozitivist anlayış, Atatürk'ün "*Hayatta en hakiki mürşit, ilimdir, fendir*" sözünde müşahhaslaşmıştır[172]. Keza Kemalist ideolojide, Z. Gökalp'in etkisi çok büyüktür. Onun hayatında ise hem İslam tasavvufu hem de Fransız pozitivizmi etkili olmuştur[173].

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Atatürkçü ideolojinin en önemli felsefî temellerini milliyetçilik, pozitivizm ve laiklik meydana getirmiştir. Yani Kemalizm; dünyevî gerçekçilik ve pozitivist ideolojiden etkilenmiş, ayrıca laiklik, milliyetçilik, askerî pozivitist politika ve XIX. yüzyıl biliminin birleşimiyle oluşmuştur[174]. Atatürk'ün yaşadığı çevreden, kültürel ortamdan, okuduğu kitaplardan vs. etkilendiği bir gerçektir. Ancak onun bu tür akımların sözcüsü veya savunucusu olmadığını ve bu tür düşüncelerin önünde sürüklenmediğini hemen ifade etmek gerekmektedir[175]. Sonuç olarak M. Kemal Atatürk'ün, pozitivizmden etkilendiği ancak bütünüyle pozitivist olmadığı, düşüncede ve eylemde pozitivizmden izler taşıdığı ve ortak tarafları olduğunu ancak Atatürkçülüğün dönemin ihtiyaçlarından doğan kendine özgü bir düşünce sistemi olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Türkiye'deki pozitivist anlayışın genel olarak orijinal pozitivizme nazaran "*yüzeysel ve yanlış anlaşılmış*" bir hâlinin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı pozitivizmi ile Cumhuriyet pozitivizmi arasında devletçilik ve halkçı-

---

168 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460-463; keza bkz. N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 87 vd.

169 Mehmet Özay, "Turkey in Crisis: Some Contradictions in the Kemalist Development Strategy", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 1, (Feb., 1983), s. 50-51.

170 H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 42.

171 Ş. Mardin, "Batıcılık", s. 249; Vedat Günyol, "Batılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Ang vd.), İstanbul 1983, s. 259.

172 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 357.

173 F. A. Stone, "The Evolution of Contemporary", s. 150-151.

174 N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 87.

175 İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460; H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 40.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lık anlayışı bakımından pek fark görülmez. Gerek Osmanlı dönemi gerekse Cumhuriyet dönemi pozitivizm anlayışında devleti güçlü kılarak halkı kalkındırmak, bunu yaparken de akılcı ve bilimsel esaslara dayanmak esastır. Bu anlayışın yerleşmesinde pozitivizme yönelinen dönemin *"devleti kurtarmak"* ihtiyacının önemli etkisi olmalıdır. Osmanlı pozitivmi ile Cumhuriyet döneminin ayrıldığı noktalardan birisi millet ve milliyetçilik anlayışlarıdır. Osmanlı dönemindeki millet anlayışı farklı etnik ve dinî grupların birliği prensibini esas alırken, Atatürkçülükte *"dil, kültür ve ülkü birliği"* temel dayanak noktası alınmıştır. Yine Osmanlı pozitivizminden farklı olarak Cumhuriyet dönemi pozitivizminde devlet ve millet özdeşleştirilmiştir[176].

XIX. yüzyılda İslam ülkelerinde gelenekçilere karşı reformcu bir grup oluşmaya başlamıştır. Buna karşılık Osmanlı aydınlarından bazıları devletin çöküşünü İslam'ın özünden uzaklaşmasına bağlamıştır. Bu görüşe karşı olan anlayış ise 1918 yılında içinde bulunulan durumdan geleneksel kurumları sorumlu tutarak, geçmişle bağını sert bir şekilde koparmıştır. Atatürk'ün pozitivist anlayışında tüm olumsuzlukların kaynağı din ve devlet işlerinin birlikteliği prensibi belirleyici olmuştur. Sadece laiklik bu olumsuzlukları giderebilirdi. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın uygulayıcıları olan laik kadrolar olmasaydı, sonraki dönemlerde ulema ve bürokrasinin gücünün kırılması ve yeniliklerin kabul ettirilmesi mümkün olamazdı. Sadece Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye'den gelen yeni entelektüeller mevcut siyasi güce hizmet ettikleri için ülkeyi yeni bir düşünce temeline hazırlama gücünden uzaktılar[177]. II. Meşrutiye dönemi olarak adlandırılan 1908-1918 yılları ile Cumhuriyetin erken dönemi olarak kabul edilen 1918-1945 yılları arasında geniş ölçüde bir devamlılık ve bağ söz konusudur[178].

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi; fikirsel temelleri XIX. yüzyılda başlayan ve gittikçe de sistemli bir hale gelen Türk modernleşmesinin olgunlaşması ve durulaşması bakımından çok önemlidir. Söz konusu dönem, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla bir laboratuar olmuştur. Bu dönemde aydınlar arasında dinin toplumsal ilerlemedeki yeri, Batı değerlerinin tümüyle mi yoksa kısmen mi benimsenmesi gerektiği, eğitimin modernleştirilmesi ve kadın hakları gibi her türlü fikir tartışılmış, eleştirilmiş ve Türk modernleş-

176 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460-462.

177 Mohammed Arkoun, "İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı", (çev. Emre Öktem), *Cogito, (Laiklik)*, S. 1, (Yaz 1994), 5. baskı, İstanbul 1996, s. 57.

178 E. J. Zürcher, "The Qttoman Legacy", s. 240.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mesi açısından çeşitli bakış açıları kazanılmıştır.

Osmanlı aydınları ilk olarak Batı'dan gelen bütün düşüncelerin doğru olduğunu kabul etmişler, ardından Osmanlı toplumunda Batılı düşünceler daha netleşmeye ve somutlaşmaya başlamıştır. Bu noktada dönemin aydınları arasında Batıcı fikirlerinin temeli kabul edilecek olan pozitivist anlayışın yayılmaya başladığı görülecektir. Pozitivizmi Türkiye'ye ilk olarak tanıtan kişilerden birisi Beşir Fuad olup, bu akımı derli toplu tanıtan ilk yazarlardan bir diğeri ise Ahmet Şuayp olmuştur.

Türkiye'de pozitivizmi doğrudan yaymaya çalışan bir dernek bulunmamakla birlikte "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ve bu derneğin başkanı olan Ahmet Rıza'nın gayretlerini belirtmek gerekmektedir. Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki Derneğine pozitivistlerin sloganı olan "*düzen ve ilerleme*" gibi "*nizam ve terakki*" isminin verilmesini isteyecek kadar pozitivizme yönelmiştir. Osmanlı toplumunda sistemli pozitivizmin XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*" ve "*İçtimâiyat Mecmuası*" adlı iki dergi etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca "*Servet-i Fünûn*" dergisinin de pozitivist akımın edebiyat ve fikir aracılığıyla tanıtımında önemli katkıları olmuştur.

"*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*"nın başında Ahmed Rıza, Ahmed Şuayp, Mehmed Cavid, Salih Zeki, Rıza Tevfik gibi ismiler bulunurken bu grup müspet ilimler yoluyla pozitivizme yönelmişlerdir. "*İçtimâiyat Mecmuası*"nın başında ise Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık gibi isimler bulunmaktadır ki bu kişiler pozitivizme toplumsal meseleler ve sosyal ilimler çerçevesinde yönelmişlerdir. Keza Salih Zeki, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ahmed Şuayp ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi isimler de dinin inanç ve sosyal yönünü reddetmeden sadece ilimlerin tasnifi, bilimlerde araştırmanın ve tecrübenin önemini göz ardı etmeme bakımından pozitivizme yönelmişlerdir.

Pozitivizmin, Türkiye'de çeşitli yollarla yayılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak özellikle Batılı dillerden yapılan tercüme eserlerin bu akımın yayılmasındaki yerini vurgulamak gerektiğini düşünmekteyiz. Bu noktada akla bir soru gelebilir. Acaba tercüme eserler mi pozitivizmin yayılmasında etkili olmuş, yoksa pozitivizmi benimseyen yazar ve aydınlar mı bu konuda tercümeler yapmıştır? Araştırmalardan anlaşıldığı üzere ikinci seçeneğin geçerliliği daha yüksektir. Yani pozitivizmi benimseyen aydınlar bu düşünceyi yayabilmek için tercümeler yapmışlardır. Yapılan tercümelerde edebiyatla ilgili çevirilerin daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Tercüme eserlerin pozitivizmin Türkiye'de yayılmasında bir dereceye kadar etkili olduğu savunulabilir. Ancak çeviri eserlerin tam anlamıyla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Avrupa kökenli diğer fikirlerin Osmanlı aydınları arasında sağlıklı bir şekilde yayılması veya Türk fikir ve yenileşme hayatında yönlendirici ve ufuk açıcı bir kaynak oldukları söylenemez. Yani Batılılaşma yolunda gösterilen bütün gayretlerin teknik bazı nakiller ve dağınık tercümeler olarak kaldığı görülmektedir. Tercümelerdeki bu dağınıklığı bir ölçüde yabancı dil bilen kişilerin sayısının az olmasına ve dilin köklerine yeterince inilememesine bağlayabiliriz.

İncelenen dönemde aydınlar arasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukların kaynağını geleneklerde veya dinde görme anlayışı, gelenekçi görüşlere karşı bir tepki oluşturmuş, dinin dünya işlerinden ayrılması gerektiği görüşünü kuvvetlendirmiştir. Osmanlı dönemi asker veya sivil bazı aydınların, çeşitli noktalarda pozitivizmi tartışmasız ve olduğu gibi kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Kanaatimizce II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı ülkesinde pozitivizmi savunan kişilerin söylediklerinden anlaşılan şeyler özetle; dine, İslam'ın zaten özünde olmayan dar görüş ve taassupla yaklaşmamak, din adamlarının kısıtlayıcı veya çıkarcı isteklerini kabul etmemek, ilmin gerçeklerini ortaya koyarak, insana değer veren, ilme hürmet eden bir anlayış ortaya koymaktır. Bu çizgi pozitivistlerin netleştiği bir noktadır. Aksi halde pozitivizmden etkilenen her Osmanlı aydını aynı şeyleri savunmamış, kendi içinde farklı görüşler taşımışlardır.

Pozitivizmin Türk modernleşmesine en önemli katkısı, kültürel sürecin laikleşmesini başlatmasıdır. Bu sürecin devamı olarak milliyetçilik ve dünyevilik vurgularının da Türk modernleşmesindeki yerini aldığını görmekteyiz. Bunların yanında farklı bilim dallarında gerçeğin araştırılmasında bilimin esas alınması anlayışı da bu dönemin miraslarında birisidir. Keza sosyal bilimlerde özellikle de tarih anlayışında bilimsel bir yaklaşım ön plana çıkarılmıştır. Bu dönem aydınlarında göre yeni tarih yazımı pozitivizme dayanmalı ve milliyetçi olmalıydı. Yine özellikle kadın hakları ve kadın eğitimi, eğitimin modernleşmesi ve bürokratlar arasında devletçi felsefenin yerleşmesinde pozitivizmin katkısı unutulmamalıdır. Tüm bunların yanında Atatürkçü ideolojinin en önemli felsefî temellerini meydana getiren milliyetçilik ve laiklik anlayışının da pozitivizmden ilham aldığını ifade etmek gerekmektedir.

Son olarak aydınlar arasında genel olarak kendine has bir *"'Türk-Osmanlı Pozitivizmi"* nin var olduğunu söylemek gerekmektedir. Yani *"Türk Pozitivizmini"* döneminin bir düşünce veya felsefe akımı olarak görmek yerine, müspet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistem ve bir yöntem belirleyici olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ